

Памяті Дмитра Фурмана

Автор: Ярослав Грицак

Минулого тижня, у п'ятницю, після тривалої хвороби, у Москві на 69 році життя помер російський історик Дмитро Фурман.

Я, як і декотрі мої українські колеги-історики, знав його особисто. Фурман любив приїжджати в Україну, а особливо до Львова. Йому подобалося ліберальне середовище Українського Католицького Університету, яке він називав «этими греко-католическими мальчиками», і він бажав, щоб і Російська Православна Церква мала щось подібне.

Як це буває між істориками, із його працями я познайомився раніше, аніж з ним особисто. Одна з них – «Украина и мы. Национальное сознание и политические развитие» (1995) – зробила на мене особливо сильне враження. Прочитавши її, я пережив щось таке, що відчуває біолог, відкривши новий вид чи хімік, якому вдалася хімічна реакція: почуття, що ти раптом почав бачити ясніше серед того хаосу й туману, що тебе оточує. Несподіваним у цій статті був для мене такий висновок Фурмана:

«Україна склала, якщо можна так висловитися, іспит на демократію, який ми [росіяни – Я.Г.] в дійсності провалили в жовтні 1993 р., і все ще не ясно, коли ми наважимося на Perezдачу. І те, що це відбулося на тлі страшених економічних труднощів (іспит складався на «пустий шлунок»). У політичному аспекті, аспекті побудови демократії, «молодший брат» виявився талановитішим, аніж «старший» - факт, який, очевидно, ще не дійшов повністю до свідомості «старшого», бо це підриває ідею «старшинства».

Фурман вмів робити глибокі висновки, не спираючись на милиці з модних теорій, а просто користаючи зі здорового розуму та власного досвіду. Він був істориком старої доброї школи, котра, на відміну від теперішньої, не боялася широких узагальнень і не цуралася довготривалої перспективи – того, чого французи називають *long durée*.

Головною спеціальністю Дмитра Фурмана була історія релігії. Це вона давала йому ту перевагу, якої були позбавлені інші, «світські» історики – бачити речі і явища власне у тій самій довготривалій перспективі. Одна з його статей присвячена Володимирі Великому. Вибір східного християнства, який київський князь зробив у 988 році, виглядав природнім й виправданим як на кінець X століття. Але цей вибір, на думку Фурмана, справив фатальні наслідки на ціле тисячоліття наперед, включно з Жовтневою революцією 1917 р. та поразкою демократії у ельцинівській Росії.

Справжнім «коньком» Фурмана було історичні порівняння. У першу чергу – політичного розвитку колишніх радянських республік. Майже кожній з них, включно з Україною, він посвятив окрему книжку. Формально на момент розпаду СРСР вони були подібні один до одного. Реально з бігом часу ж вони розпалися на три групи: 1) ті, де вдалася демократія і ринок (балтійські країни і, можливо, Молдова); 2) ті, де не вдалося ані одне, ані друге (країни Середньої Азії і Росія); 3) ті, які опинилися між одними і другими (країни Кавказу й Україна). Ці різниці в історичних траєкторіях, на думку Фурмана, пояснюються головним чином релігійним фактором: першу групу становлять переважно західно-християнські країни (винятком є Молдова), другу – країни мусульманські (тут винятком є Росія), третю – країни східного християнства.

Що релігія справляє такий вплив на розвиток пост-радянських держав не доводило Фурмана до історичного фаталізму. На загал він вважав, що колишні республіки СРСР, рухаються в одному напрямку – до прийняття західної моделі модерності, побудованої на демократії і ринку. Тільки що одним державам, завдяки своїй західно-християнській спадщині, це вдалося раніше. Іншим, як Росії,

Киргизстану, Грузії чи України, через свою історію, пощастило менше, й вони час до часу завалюють свій екзамен на ринок і демократію. Це, однак, не означає, що їм до кінця життя таки ніколи не судилося закінчити школу «трансформації». Просто, їм доведеться по-декілька разів перездавати випускні екзамени – як це робили більшість «модерних» держав світу, включно з Францією чи Німеччиною.

З тої ж довготривалої перспективи Фурман був переконаний, що СРСР мав розвалитися, навіть якщо би пережив 1991 р.: факт, що 80-річного діда врятували б у 1991 р., не означає, що він би дожив до 111-и. Рівно ж Фурман не вважав, що СРСР чи більшість його теперішніх спадкоємців могли у 1991 р. піти китайським шляхом. Хоча, як і в Китаї, у них теж дикий капіталізм та величезна корупція, у них, однак (чи на щастя?) інший характер стосунків між владою і суспільством й інші культурні традиції.

Досить легко класифікувати Фурмана як історика і як мислителя. Він належить до тої східноєвропейської ліберальної традиції, яка в українському випадку дала Івана Лисяка-Рудницького (статтями Лисяка він захоплювався і разом зі мною видав їх російською мовою), а у польському – Генрика Верещицького, Станіслава Кеневича чи Адама Міхніка (багато людей забувають, що Міхнік з фаху історик, і вийшов з доброї історичної школи). Загальна засаднича ідея цієї школи така: в основі поділу на Східну і Західну Європу лежать історія і традиція; але цей поділ не є вічним, і при певних зусиллях критично мислячої еліти Східна Європа може позбутися приречення «Східний» і стати просто Європою.

Пояснити місце Фурмана мені допоможе один епізод, який стався недавно на одній міжнародній конференції у Варшаві. На пленарній сесії високопоставлений російський гість розповідав, як виглядає Східна Європа 20 років після розпаду СРСР. Як і Фурман, він пропонував поділити усі пострадянські країни на три групи. Однак з цього поділу він робив цілком інший, прямо протилежний висновок: новій Польщі треба перестати дивитися на Захід й натомість переорієнтуватися на Схід, щоб разом з Росією «навести порядок» на великому просторі між Варшавою і Москвою. Йому дотепно відповів старший польський дипломат, що сидів поруч. Такі заяви про новий перерозподіл нової Східної Європи – сказав він – нагадують йому слова якогось поляка-емігранта з Парижу, який, почувши про недавню аварію на Волзі – аварію, де загинуло кілька десятків дітей, – подзвонив у студію польських новин і попросив передати своїм землякам, щоб ті перестали топтати газони. Бо всі ці катастрофи «на Схід від Ельби» - як от згадана волзька чи катастрофа президентського літака у Смоленську – породжені злочинним нехтуванням елементарних правил безпеки: не можна сідати не летовище, яке не відповідає технічним стандартам, експлуатувати кораблі, які давно вийшли з ладу, і т.д. і т.п. Ці правила такі ж прості, як і заборона ходити до газонах. У Східній Європі ж владу тримають політики чи бюрократи, переконані у тому, що заради короткотривалої вигоди ці правила можна по-волонтаристськи порушувати – і що за це не треба буде потім розплачуватися. Тому, кінчив польський дипломат, Росія, замість того, щоб кликати Польщу на схід разом «топтати там газони», мала би радше разом з Польщею переорієнтуватися на Захід, і перестати ходити по газонах взагалі, будь-де і будь-коли.

Як на мене, Фурман був тим садівником, як намагався перетворювати наші східноєвропейські чагарники і хащі в парки та з терпеливістю мудрої людини розставляв таблички-нагадування «По газонах не ходити».

Фурман був публічним інтелектуалом – типом, над яким у Росії, як й в Україні, люблять посміюватися. Його публічність у даному випадку означала одне: жити однаково як в особистому, так і публічному житті – відповідно до того, як думаєш і пишеш.

Цим принципам Фурман залишався вірним до останнього подиху. Він хворів на недугу, яка довела його до повного паралічу. В останні місяці він міг порухати лише одним пальцем на правій руці. Але цим одним пальцем від продовжував друкувати, виконуючи свою щорічну «норму» – 10-12 статей у рік. Діагноз поставили йому ще у 2008 р, і хоча я бачив його пізніше, у 2009 р., він нікому не скаржився й не просив співчуття – а навіть не натякав, що хворий. Навпаки: на останній нашій спільній конференції (у

Швейцарії, у Ст. Галле) він постійно кутив і розказував веселі історії зі свого життя. Коли за декілька місяців до смерті йому дзвонили і просили щось написати чи кудись приїхати, він просто відмовлявся: мовляв, не зовсім добре себе почуває. Уже будучи повністю нерухомим і розраховуючи дожити, у кращому випадку, до кінця цього року, він вчив турецьку мову. А вирішивши, що хоче краще зрозуміти політичну систему Латинської Америки, прочитав декілька книжок іспанською.

Він перестав працювати лише за два дні до смерті, сказавши, що нарешті поставив точку в своїй роботі. І тут же попросив йому принести прочитати «який-небудь» хороший роман.

До кінця цього року мають вийти дві книжки Фурмана – збірки його статей про історію й про релігію. Планується ще й третя збірка, з порівнянням політичного розвитку колишніх республік СРСР.

Тут же я хочу процитувати висновок однієї з його статей – висновок, у якому, на мою думку, найповніше висловлене його життєве кредо:

«Прошлое живет с нами, наша жизнь, наши чувства и мысли в немалой степени определены событиями не только недавними, но и тысячелетней давности. И здесь действует одно «правило». Чем меньше мы знаем об этом влиянии прошлого, чем меньше признаем его влияние, тем больше мы от него зависим, тем более слепо мы движемся по накатанной дороге. И, наоборот, чем больше мы понимаем свою зависимость от прошлого, тем лучше мы видим, какая дорога – накатанная, тем более мы – хозяева собственной судьбы, уверенно глядящие в будущее».

«Независимая газета» написала про у некролозі «Замолчал навсегда один из самых умных и независимых голосов страны. Которых становится все меньше».

Коли б я був українським націоналістом, то я би позловтішався з цих слів: мовляв, більшість російської еліти має імунітет проти свободи, а тому Фурман був винятком, яких стає все менше і менше.

Як друг і колеґа Фурмана за цехом я, однак, хочу розділити з ним його надію: все те, що робиться зараз у Росії (і, значною мірою, у теперішній Україні) є не чим іншим, як історичним епізодом. Епізодом, який може й затягнувся – але котрий раніше чи пізніше скінчиться.

Можливо, як і Фурман, дехто з нас, не доживе до цього кінця. Однак це не означає, що ми повинні відмовлятися від праці над собою та над своїм суспільством заради подолання свого минулого й майбутньої свободи.

Вічна Йому Пам'ять!